

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ АТЛАСІВ у XIX–XX ст.

У статті розглянуто формування та еволюцію концепцій історичних атласів Польщі з початку XIX до кінця XX ст. Досліджено основні етапи розвитку польської історичної картографії за даний проміжок часу. Описано головні віхи на шляху підготовки до друку й видання історичних атласів Польщі за два останніх століття.

1. Вступ

Проблематикою історичних атласів вже понад сто років займаються рівною мірою історики і географи. Не дивлячись на те, що в обох цих галузях знань вона належить до досить важливих питань, її піднімають не часто. Аналізуючи доробок польської історичної картографії в сфері писемності й виданих атласів, ми виразно бачимо, що вона стала, головним чином, прерогативою істориків. Картографи — окрім значного розвитку майстерності в історичній картографії й методах картографічної презентації — не присвячують їй особливої уваги. Адже розробка історичного атласу вимагає вмілого поєднання географічних, картографічних та історичних знань. Розвиток історичної картографії, яка має своє коріння в історичній географії, пов'язаний, перш за все, з еволюцією картографічної думки і рівнем історичних знань даної епохи, її актуальним станом, потребами наукової природи, а також з політичною і суспільною ситуацією.

При спробі представлення еволюції концепції польських наукових історичних атласів до уваги беруться всі зусилля польських істориків, тобто зусилля, які призвели до появи друкованих робіт, і концепційні зусилля. Дослідження проводилося виключно щодо самобутніх публікацій, які з'явилися ще до кінця XX ст., і були виконані польськими авторами, незалежно від мови і місця видання. В першу чергу, було проаналізовано позиції, зібрані в польських бібліотеках, в другу — описи концепції запланованих атласів, які з різних причин, — найчастіше фінансових труднощів або істотних суперечок — ніколи не входили у видавничу фазу або були реалізовані тільки частково. Беручи до уваги

специфіку давніх справ — науковим атласом визнається будь-яка систематизована збірка історичних мап, логічно пов'язаних одна з одною, і таких, які взаємно тематично доповнюються, складена як цілісний твір, який демонструє результати досліджень і такий, що є знаряддям до подальших наукових аналізів. Найважливішою ознакою цієї групи атласів є наукова стислість і картографічна коректність, візуальна привабливість має в цьому випадку вже другорядне значення.

Вказане зібрання атласів поділено, з огляду на коло змісту, на дві підгрупи: загальноісторичні атласи і тематичні атласи¹. У обох підгрупах опинилося багато атласів, що виконували одну з двох функцій: дослідну або політичну. Оскільки дослідна функція була незалежна від всіляких зовнішніх чинників, то політична функція виявляла виразний зв'язок з політичною ситуацією Польщі на міжнародній арені.

Підібране і впорядковане згідно вищезгаданих критеріїв зібрання атласів, які перебувають на різних стадіях реалізації, складає той самий дослідний матеріал. Його аналіз проведено у три етапи. В першу чергу, була зроблена спроба з'ясування генези твору, надалі — спроба відтворити увесь процес доопрацювання концепції, наприкінці аналізу піддається кінцевий ефект — твір, реалізований повністю або фрагментарно. Аналіз більшості атласів закінчувався на першому або другому етапі, оскільки рідко доходило до третього етапу — реалізації.

Після аналізу структури зібраних робіт, тематичного кола, детальності і докладності картографічної основи, а також застосованих методів картографічної презентації, в еволюції концепції наукових історичних атласів намітилися три виразні етапи. Перший — до 1880 р., тобто моменту, визнаного офіційним початком польської наукової історичної картографії, другий — обмежений кінцем Другої світової війни і третій — обмежений кінцем ХХ ст.

2. Від видання першого польського історичного атласу до 1880 р.

2.1. Наукові загальноісторичні атласи

Концепції історичних атласів, виданих до 1880 р., демонструють виразні аналогії до ранніх географічних атласів, які склалися з мап і широких описів, які були розміщені, найчастіше, в окремих томах. Аналогічно, мапи і географічно-історичні описи взаємно доповнювали одне одного в найстаріших історичних атласах. Описи були, як правило, збагачені різного типу списками, аналізом і критикою джерел, а також інформацією, яка, з огляду на недосконалість картографічних методів, не змогла бути представленою на мапі. У самих атласах розміщено

хронологічні таблиці, генеалогічні дерева і різноманітні статистичні дані. Тексти і таблиці з числовими даними часто пояснювали зміст мап і, ймовірно, з цієї причини, тільки у нечисленних роботах можна знайти короткі пояснення, найчастіше, поза межами мапи. Брак розширених легенд, які тлумачать всі позначки, що застосовуються на мапах, не обмежував можливості їх читання, оскільки більшість вживаних позначень була зрозуміла інтуїтивно. Головними елементами історичного змісту у цей період є схематично позначені політичні кордони, заселення і ономастика. У найстаріших польських історичних атласах виразно намітилися дві тематичні групи — загальноісторичні і тематичні атласи. При цьому згадані вище функції — дослідна і політична — виразно проникають одна в одну.

Найстарішим відомим польським історичним атласом є *Atlas archéologique de la Russie Européenne* Яна Потоцького. Публікація, яка складається з шести аркушів, була видана в Петербурзі у 1805 р. Олександр Брюкнер писав про Яна Потоцького², що той був «першим польським вченим, який займався стародавньою картографією», однак людиною, яка створила польську історичну картографію та історію географії, визнається Яков Лелевель. Його найважливіші картографічні роботи відтворюють погляди і географічні знання вчених давніх епох³. Типові історичні атласи Якова Лелелвеля є роботами у повній мірі оригінальними, які ґрунтуються на наукових дослідженнях. За задумом автора, вони мали б служити не тільки дослідним цілям, але перш за все інформувати, виховувати й нагадувати про давню Польщу⁴. [Мал. 1, 2]

Атласи Якова Лелелвеля стали також натхненням для інших авторів. Під впливом його творчості або за його участю виникло багато робіт, декілька з яких заслуговують на особливу увагу з огляду на внесок у розвиток концепції історичного атласу. Першою позицією є виданий в 1819 р. атлас Марії Регіни Наленч-Коженьовської, який, через заплутану видавничу долю, на сьогодні є великою рідкістю, другою є атлас Адольфа Іполіта Дюфура і Леонарда Ходзькі, який складається з семи мап із спільною основою⁵.

2.2. Наукові тематичні атласи

Кінець двадцятих років XIX ст., це, також, час видання перших історичних атласів, присвячених обраній тематиці, — воєнній історії. Найстарішим з цього тематичного кола є атлас авторства Станіслава Плятера, який представляє воєнну історію Польщі від XVIII до XIX ст. Автор атласу в передмові подає інформацію, що всі факти, які стосу-

ються воєнної ситуації, він отримав з джерел, порівнюючи дані воюючих сторін, при цьому, політичні кордони він визначив на підставі мирних договорів і демаркації. Продовженням атласу є чергова робота того ж автора, яка складається з планів міст, про оборонний характер, а також схеми битв і облог. У обох роботах чітко видно цілісність картографічних основ, логічний вибір і систему змісту, свідомий вибір сигнатур, вміле оперування кольорами і послідовність в системі легенд⁶. Воєнні дії, експедиції і перебіг битв стали першою спеціальною тематикою, яка з'явилася на історичних мапах.

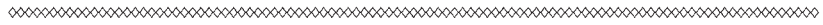

Рис. 1. Фрагмент карти з «Atlas dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony» Варшава, 1829.

3. Від першого з'їзду істориків до кінця Другої світової війни

3.1. Наукові атласи, які виконують дослідну функцію

Тоді як у другій половині XIX ст. польська картографія весь час базувалася на роботах Якова Лелевеля, в європейській науці з'явився новий підхід до географічно-історичних питань. У географії статистично-описові методи почали поступатися місцем проблемним і порівняльним трактуванням. Регіональне трактування питань з області гео-

графії населення, заселення і географії ландшафту вимагало, окрім дослідження сучасних форм — як це робилося до цих пір — також звернення до їхньої генези. Через це став необхідним підхід до аналізованих питань з боку історичних джерел і методів. Це — по-перше. По-друге — суттєво розширилося коло історичних досліджень. Разом із розвитком економічної історії та демографії почалося впровадження кількісних методів у історії. Однак найістотнішими для історичної картографії стали започаткування німецьких істориків, в результаті яких розпочато розробку картографічних основ до авторських ідей, так званих *Grundkarten*. Вони виконувались на підставі штабних мап з мірилом 1:100 000 і кадастрових мап. З перших було отримано водну мережу, заселення і ономастику, з других — актуальні межі змін. Підготовлені у такий спосіб картографічні основи швидко здобули визнання істориків XIX ст. в Європі⁷.

Рис. 2. Фрагмент карти з «Histoire de Pologne» Париж, 1844.

Польські вчені також не залишилися байдужими по відношенню до підготовки основ з великими мірлами. На Першому польському історичному з'їзді ім. Яна Длугоша у Кракові в 1880 р. Станіслав Смолька

оголосив проект розроблення докладної історичної мапи на підставі досліджень джерел з XV і XVI ст.⁸ Реконструйовані елементи історичного змісту — кордони костьольного, політичного, судового поділу, розміщення королівських і церковних володінь — він пропонував нанести на мапу-основу, складену на підставі *Карти давньої Польщі з прилеглими околицями сусідніх країн* з мірилом 1:300 000, видану генералом Войцехом Хржановським у 1859 р. Основи, виконані на підставі мапи Войцеха Хржановського, мали стати польськими відповідниками *Grundkarten*.

Відразу ж після з'їзду Станіслав Смолька приступив до розробки мапи *Пястовська Польща* на десятиох аркушах з мірилом 1:300 000. Хоча через фінансові обставини він не зміг зреалізувати свого задуму, але той визнаний за першу, офіційно оголошену в польській історичній картографії, концепцію розробки мап з великим мірилом, яка продовжувала досягнення європейської картографії. Цей факт, також, став вирішальним для того, щоб історіографія визнала 1880 р. офіційним початком польської наукової історичної картографії (що не означає, що більш рання діяльність була позбавлена наукових підстав).

Сьогодні важко оцінити, якою мірою діяльність Станіслава Смольки вплинула на концепцію історичного атласу Республіки, який повністю ґрунтувався на *Історичних Джерелах* — базовій основі, розробленій авторами концепції атласу, — Олександром Яблоновським і Адольфом Павінським. Згідно з первинною концепцією, атлас мав складатися з трьох частин: 1) Пястовські землі (Велика Польща, Мала Польща, Мазовія і Підляшшя), 2) «Руські Землі» (Червона Русь, Поділля і Україна без Чернігова), 3) Литва. Однак остаточно зреалізованою була тільки одна частина запланованого атласу. У 1904 р. з'явилися *Руські Землі Республіки* авторства Олександра Яблоновського⁹. [Мал. 3] Не дивлячись на незакінчення запланованої роботи, вона виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи з великим мірилом, а також на реконструкцію елементів історичного змісту, яка наперед представлена вдумливими дослідними роботами. Його новаторство полягало в першому, в історії польської історичної картографії, відтворенні на основі з мірилом 1:300 000 — вказаному Францішком Смолькою — земельної власності, границь, поділів землі і заселення на переломі XVI і XVII ст.

З досвіду Адольфа Павінського і Олександра Яблоновського вчені зробили ще один істотний висновок — вони усвідомили для себе, що нова концепція атласів з великим мірилом вимагає створення багато-

особових колективів, оскільки робота над атласами цього типу перевищує можливості однієї особи. Через це в грудні 1921 р. було створено комісію для історичного атласу Польщі при ПАН з метою розробки наукового атласу з великим мірилом. Концепція атласу передбачала, окрім історичних елементів, також відтворення фізіографічних і антропогенних елементів. Роботи над атласом мали проводитися у всіх університетських осередках: у Кракові над аркушами малої Польщі і Сілезії, Варшавою над Мазовією, Куявією, Ленчицьким і Серадзким воєводствами, у Львові над Руськими Землями Корони, а в Познані над великою Польщею, Королівською Пруссією і, можливо, Княжими землями.

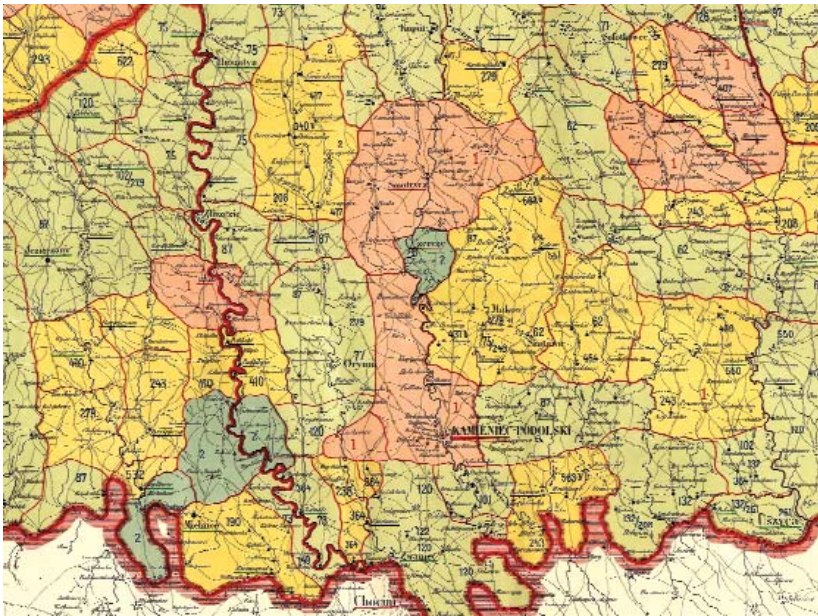

Рис. 3. Фрагмент карти з «Епока Przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej», Краків, 1904.

Перше десятиріччя роботи над атласом були періодом дискусії над концепцією, в якій було взято до уваги три пропозиції: першу — Францішка Буяка, другу — представлену Владиславом Семковичем і третю — авторства Станіслава Арнольда¹⁰.

Рис. 4. Фрагмент карти з «Мapy Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku», Краків, 1928.

Францішек Буяк запропонував концепцію комплексного атласу, з основними мапами з мірилом 1:200 000 і додатковими з мірилом 1:500 000 або 1:600 000. Дискусії були піддані такі часові проміжки: Пястовська Польща на переломі XIV і XV ст., період урядів Стефана Баторія, 1663–1673 рр. і перший розділ Польщі. Основними елементами змісту мап 1:200 000 згідно цієї концепції мали бути: політичні, судові, косяльні та майнові кордони, а також села дрібної шляхти (або густота населення на селі). На додаткових мапах він пропонував зобразити господарську діяльність. Владислав Семкович, який був проти застосування виключно комплексних мап, пропонував їх як доповнюючі з мірлами, меншими ніж основні мапи — які розвивали тему. Свою концепцію він обґрунтував легкістю відстеження змін в історично-географічних процесах. Комплексні мапи, на його думку, мали б представляти майнові взаємини і суміжні питання. Його концепція була започаткуванням робіт над атласом від XVIII ст. з огляду на велику кількість джерельних матеріалів і на мету поступово дійти — застосувавши метод ретрогресії — до часів,

бідніших на джерела. У свою чергу, на думку концепції Станіслава Арнольда, основою мають стати мапи окремого проміжку часу. Тематичні мапи, з малими мірлами, мали б, натомість, виконувати доповнюючу функцію. Роботи над атласом він пропонував розпочати з огляду XVI ст.

Жодну з цих концепцій не було прийнято до реалізації. Комісія для історичного атласу Польщі виробила компромісний варіант, прийнявши для підготовчих робіт ретроспективний метод, а для виконання атласу — прогресивний. В якості першої мала бути розроблена оглядова мапа Польщі на проміжок часу XVIII ст., потім XVI ст. і, наприкінці, 1772–1815 рр. До початку Другої світової війни комісія видала дві позиції — *Mapy Wielkiego князівства Литовського у половині XVI ст.* з серії оглядових мап [Мал. 4] і *Mapy краківського воєводства у часи Чотирічного сейму* з серії детальних мап [Мал. 5]. Обидві мапи стали черговою віхою в еволюції польських історичних атласів завдяки в т.ч. розширенню змісту про такі елементи як: кордони лісів, елементи комунікацій, характеристики й функції, а також характер поселень, установ, публічних, костельних, культурних і господарських підприємств.

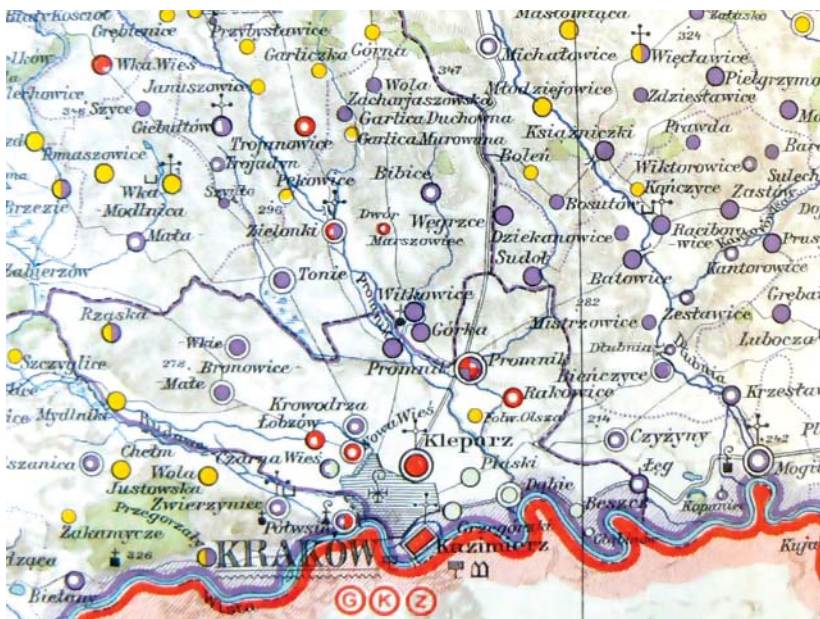

Рис. 5. Фрагмент карти з «*Mapy Województwa Krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788-1792)*», Краків, 1930.

3.2. Наукові атласи, які виконують політичну функцію

У вказаний період історичній картографії багато разів надавалася політична функція. Перший раз, коли з'явилося бачення польської держави, яка відроджувалася, і всі зусилля були зосереджені на розробці питань, що мають вплив на остаточний результат версальської конференції, вдруге — у тридцятих роках ХХ ст. у боротьбі за тотожність Сілезії.

Найважливішу в представленій категорії позицію займає *Польський конгресовий атлас* (1921) авторства Євгена Ромера, в якому були представлені територіальні, суспільно-господарські і географічні питання Польщі. Концепція атласу тотожна з раніше виданим тим же автором *Географічно-статистичним атласом Польщі* (1916). Атлас складається з мап з малими мірлами, головним чином картограм і картодіаграм, які представляють Польщу від першого розподілу до встановлення миру в Ризі.

Подібну роль відігравали публікації про регіональні межі. У тридцятих роках ХХ ст. в Сілезькому інституті в Катовицях розпочато розробку *Історичного атласу Сілезії* під редакцією Владислава Семковича і Карла Бучка. Атлас мав стати відповіддю на схожу публікацію, яка готувалася Сілезькою історичною комісією, що діяла у Вроцлаві¹¹. Потрібно згадати, що Болеслав Ольшевич, пишучи про потреби Сілезії в 1936 р., з цих самих політичних міркувань, також, представив концепцію атласу, що зображає минуле і сьогодення Сілезького воеводства.

Концепції атласів, виконуючих політичну функцію, були подібними одне до одного, незалежно від представленої території; оперували малими мірлами і характеризувалися великою суспільно-господарською змістовністю¹².

3.3. Наукові тематичні атласи

У період між війнами видано кільканадцять атласів, на яких були представлені воєнні дії. Однак то були не самотні атласи, а всього лише в атласи якості додатків, і через це не були прийняті до уваги.

4. Період після Другої світової війни

4.1. Наукові Атласи, які виконують дослідну функцію

Ситуація з польською наукою після закінчення Другої світової війни була катастрофічною. Було знищено багато картографічних джерел, згоріли або були втрачені Польщею зібрання з публічних і приватних бібліотек. Виявилася знищеною майже вся архівна основа для детальних мап ХVІІІ ст. Під час варшавського повстання згорів ескіз мапи Плоцького воеводства часів чотирирічного сейму для підготовленого перед війною Атласу республіки. Не дивлячись на все це, у 1948 р. розпочала

свою діяльність відновлена комісія для історичного атласу Польщі. Після аналізу воєнних втрат і задоволення основних технічних потреб комісія приступила до перегляду існуючих редакційних принципів на предмет їхньої сумісності з повоєнним підходом до питань сфери історичної географії, спрямовуючим увагу на економічну і суспільну проблематику.

У 1951 р. прийнято нові принципи, які впроваджували великі зміни в довоєнній концепції. З огляду на технічні труднощі, що виникали з мірилом 1:200 000, за основний в атласі було прийнято 1:500 000. Для розробки основи вирішено скористатися мапою 1:500 000, виданою Військовим географічним інститутом в 1946 і 1947 рр., яка охоплювала повоєнний простір Польщі. Непокриті території мали бути доповнені німецькими і радянськими мапами. Окреслено також три нові часові проміжки — кінець XVII ст., другу половину XVI, початок або половину XIII ст., а також прийнято рішення про відмову від проблемних мап¹³.

Однак, вже восени 1952 р., цю концепцію атласу було скориговано шляхом додавання в т.ч. проблемних мап (головним чином, картограм), з рекомендацією одночасного виконання дослідження на прикладі мапи Плоцького воєводства у другій половині XVI ст. Після виконання необхідних проб в мірилах 1:500 000 і 1:300 000 остаточно прийнято за базове: мірило 1:200 000 для головної загальноісторичної мапи і 1:500 000 для картограм. В якості джерельного матеріалу для розробки основ було використано довоєнні мапи Військового географічного інституту з мірилом 1: 100 000. При цьому, основну мапу разом з картограмами було видано у 1958 р., проте з огляду на занадто високі витрати — робота не стала зразком для атласу. Фінансові питання, а також формальні зміни (у 1953 р. роботи над атласом взяв на себе підрозділ історичного атласу Польщі Інституту історії ПАН¹⁴) стали причиною того, що було припинено роботи над мапами з мірилом 1:200 000 і фахівці повернулися до концепції від початку 1951 р., яка спирається виключно на мапи з мірилом 1:500 000. Згідно з вказаною концепцією опрацьовано, а потім видано в 1961 р. *Королівську Пруссію в другій половині XVI ст.* [Рис. 6 а–d]

Досвід, набутий творцями атласу при виконанні дослідження і мапи Королівської Пруссії, мав призвести до повною мірою сформованої концепції атласу, але 1964 р. став черговим переломним моментом для концепції наукового історичного атласу Польщі. З її зміненої формі вилучено проблемні мапи (картограми), з пропозицією створення із них нової серії. Також було звужено територіальні межі атласу шляхом вилучення з роботи руських земель, а також Королівської Пруссії, як вже раніше виданої. Для західних і північних земель — з огляду на іншу

джерельну основу — створено цілком нову серію, у рамках якої з’явилися два томи атласу *Сілезія наприкінці XVIII ст.*¹⁵.

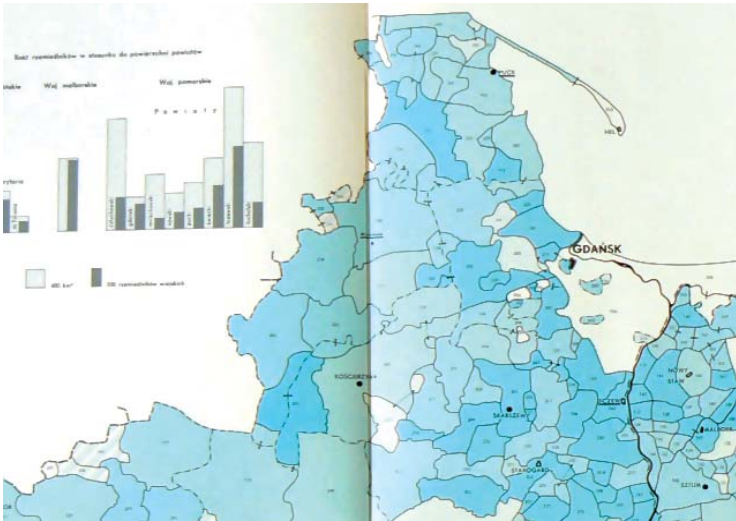

Рис. 6 а

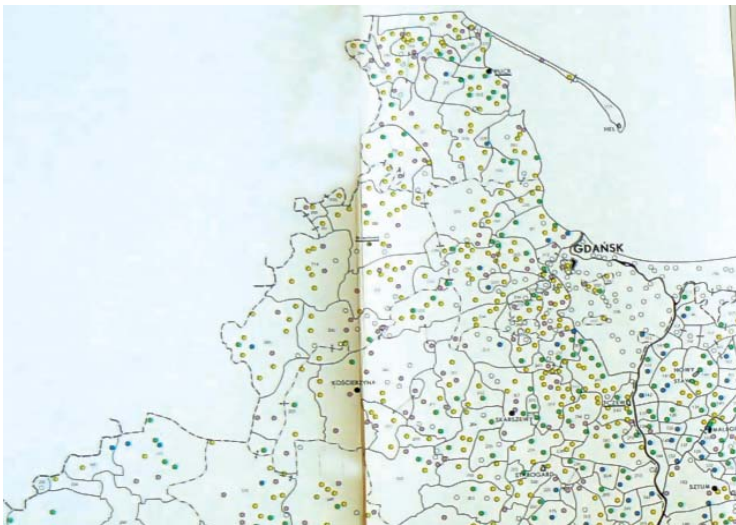

Рис. 6 б

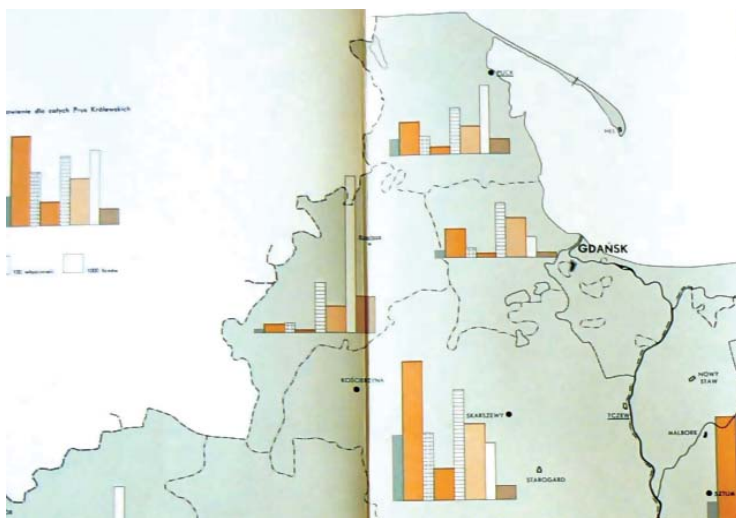

Рис. 6 с

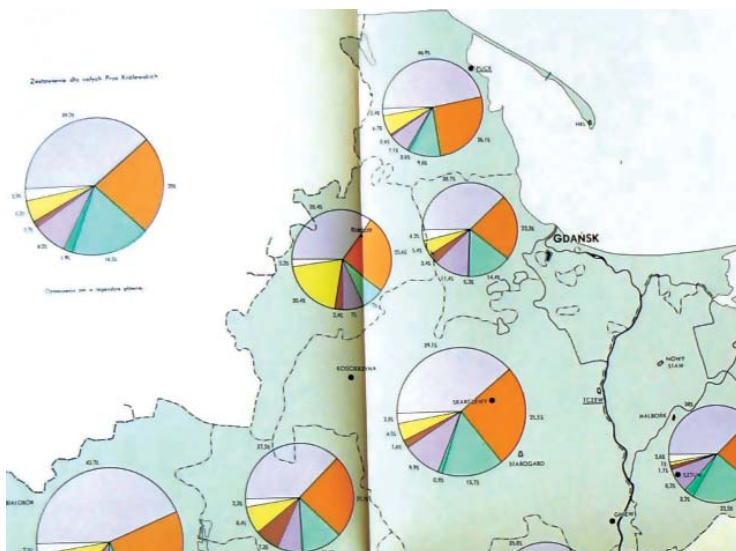

Рис. 6 a-d. Фрагмент карти з «Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku», Варшава, 1961; а — розподіл ремісничого населення, б — розподіл міського та сільського населення, с — державна власність та соціальна структура дворянства, d — соціальна структура сільського населення.

Межі детальних мап для XVI ст. обрізано виключно по польським землям корони. Заплановано видання восьми аркушів разом із широкими коментарями. Задано три мірила: 1:250 000 для основних загальноісторичних мап, 1:500 000 для проблемних мап, які представляють заселення, формування території, заліснення, дороги, парафіяльну мережу, адміністративний, державний і костьольний поділ, при цьому мірило 1:10 000 зарезервовано для планів міст. В якості доповнення до мап виступають широкі коментарі, які містять огляд джерельної основи, методів розробки, найважливіші історичні питання, а також індекси місцевості та фізикографічні назви. Згідно із зазначеними принципами вже видано п'ять томів¹⁶.

Досвід роботи над *науковим історичним Атласом Польщі*, над яким працював великий колектив із широкими консультаціями з різними колами істориків призвів до того, що наступні концепції атласів, які охоплюють цілу країну або обраний регіон, створювалися у певним колом авторів, які намагалися прилаштувати концепцію атласу до фінансових, часових можливостей і, — перш за все — до доступності джерельних матеріалів. У сімдесятих роках XX ст. була розроблена концепція *Атласу історії Польщі* — третього з серії великих польських картографічних збірок в межах *Атласу світу топографічної служби війська Польського* (1962–1968) і *Національного атласу Польщі* (1973–1978)¹⁷. Згідно концепції автора — Юліана Янчака — атлас має представляти в хронологічному порядку політичні, адміністративні, військові, демографічні, поселенські, релігійні, національні, суспільні, господарські, освітні й культурні питання. Концепція атласу передбачала представлення у безперервний спосіб таких історичних питань як, наприклад, політичні, адміністративні зміни або тільки в часових розрізах, таких як, наприклад, густина населення або землеробство, проте, враховувала також характерні проблеми тільки для даних історичних епох, наприклад, розкріпачення селян. Мапи були заплановані до виконання у двох мірилах: 1:4 000 000 — політичні питання і 1:2 000 000 — адміністративно-поселенські питання, з мірилом 1:250 000, які деталізують зміст основної мапи. Під час розробки атласу застосовано ретрогресивний метод, розпочинаючи від періоду між війнами, наступним мав бути період анексії, у подальшій черзі — нова історія, середньовіччя, а наприкінці задумано опрацювати період Другої світової війни і ПНР. Однак роботи над цим атласом були, несподівано, перервані у зв'язку з ліквідацією цілої майстерні Історичного польського атласу II ПАН у Вроцлаві.

4.2. Наукові тематичні атласи

Поширення після Другої світової війни історично-соціологічних досліджень над спільнотами віруючих мало великий вплив на започаткування великого міжнародного проекту з розробки атласу історії християнства. Перші польські плани представлення на мапах цієї тематики з'явилися в п'ятдесятих роках ХХ ст. у Люблінському католицькому університеті. Широко задумана програма дослідних робіт і величезна кількість розроблених мап внесли низку змін у розвиток концепції історичних атласів. Докладний проект атласу історії християнства в Польщі охоплював близько трьохсот сорока мап і діаграм, складався з тринадцяти тематичних груп; при цьому були враховані географічні, історично-релігійні, демографічні питання, питання віросповідання і проблематика змін границь костьольної адміністрації. Була передбачена розробка мапи Польщі з міралами 1:8 000 000, 1:6 000 000 і 1:4 000 000¹⁸. Попередня концепція іншої позиції — *Атласу суспільно-релігійних стосунків в центральній-східній Європі в ХVІІІ ст.*, запропонована Станіславом Літаком, посилалася на сучасні трактування історичних атласів, в яких мапи були доповнені численними діаграмами, статистичними співставленнями і фотографіями. Доповнення у всій сукупності мали широкий коментар і детальний індекс.

Наступні тематичні атласи, розроблені і видані у зазначений період, були продовженням раніше розпочатої серії воєнних атласів. Цілком зрозумілим є факт, що, найчастіше, піднімають тематику Другої світової війни. В принципі, концепція воєнних атласів, у порівнянні з попереднім періодом, не змінилася, еволюції підлягав, перш за все, зміст мап — з'явилися нові елементи, які призвели до значного розвитку картографічних знаків. Вони використовуються, перш за все, як розвиваючі мапи малих мірил. У легендах представлено предметно-хронологічне упорядкування фактів, яке виразно полегшує читання мапи.

5. Закінчення

На остаточну форму концепції кожної з груп наукових історичних атласів мало вплив багато чинників. Їхній розвиток був нерозривно пов'язаний з прогресом в галузі методів картографічної презентації і досягненнями в сфері історії. У випадку польської історичної картографії концепції атласів еволюціонували, також, внаслідок політичних змін. Найстаріші атласи з малим мірилом були індивідуальними розробками, натомість багатотомні, середньомасштабні створювалися міждисциплінарними колективами.

У початковий період розвитку історичного атласу існували три форми описів, які супроводжували мапи. Перша полягала в розміщенні тексту в окремому томі, друга була у вигляді досить стислої інформації, розміщеної тільки при мапах, третю представляли відокремлені тексти усередині атласу. У наукових атласах ХХ ст. опис прийняв цілком новий вигляд — змінився його зміст, він припинив конкурувати зі змістом мап, а став, головним чином, їхньою документацією. Набагато менші зміни відбулися в описах, які супроводжували шкільні і популярні атласи. В основному, на даний час існує декілька їх форм — вступні тексти, скорочені тексти, розміщені при мапі і тексти, що тлумачать її зміст або розміщені після мапової частини атласу.

Еволюція концепції загальноісторичного атласу, виконуючого дослідну функцію, рухалася від концепції, яка ґрунтувалася на мапах обмеженого проміжку часу з малим мірилом, що зображають виключно просторові відносини, які панували в минулі епохи (до 1880 р.), до концепції атласу обмеженого проміжку часу, який ґрунтувався на мапах із середнім мірилом, які містили виключно дійсну й реальну інформацію (ХІХ–ХХ ст.). Наступним кроком в процесі змін стала концепція атласу розвитку на протязі часу, яка з'явилася у період між війнами, — ґрунтувалася на мапах обмеженого проміжку часу із середнім мірилом. Подальші еволюційні ланки було пройдено у часи ПНР — перша є продовженням атласу розвитку подій, який ґрунтувався на мапах обмеженого проміжку часу середнього мірила, а друга — створена концепціями атласів, які ґрунтувалися на загальноісторичних і проблемних мапах малого мірила з різним ступенем значимості, що мають обмежений проміжок часу або зображують розвиток на протязі розширеного часу, і які є зображенням даних, містяться у джерелах, при цьому без уникнення інтерпретації й переробки таких даних. Ці концепції містили в собі також частку, що стосується різних аспектів географічного середовища простору, який представлено.

Еволюція наукового тематичного атласу у світлі зібраного матеріалу здається менш залежною від *суто редакційних змін* принципів змісту і можливості отримання щораз більшої детальності географічно-історичного змісту, оскільки в цьому випадку вже саме присвячення атласу обраній тематиці визначає ступінь такої деталізації та коло змісту.

Оцінюючи напрямки розвитку концепції наукових історичних атласів не можна виходити виключно із співставлення вже надрукованих атласів. Це підтверджує аналіз самих мап, виконаних за період кількох десятків років до найважливішої публікації, — історичного «Атласу Польщі», яка

могла б навести на думку про недостатню обізнаність авторами картографічних принципів з розробки атласів. Однак дослідження скоєних ними помилок дозволяє зрозуміти істотні відхилення від загально-встановлених принципів: непослідовні ряди мірил, позмінне впровадження мап з обмеженими проміжками часу або мап на розширений проміжок часу, включення до обраних комплексів проблемних мап або припинення їхньої розробки, зміни в межах охоплення атласу. Рівень розвитку історичних наук, з якими нерозривно пов'язана генеза, концепція й остаточний вигляд атласів, став підставою аналізу, однак повна картина розвитку атласних концепцій вимальовується після прийняття до уваги подій з історії Польщі, зокрема таких, як специфіка анексії і Великої Еміграції, боротьба за незалежність, а також зміни в організації науки, зокрема після Другої світової війни.

У світлі зібраного матеріалу добре видно, що єдині концепції наукових атласів, що виконували досліду функцію і які були доведені до кінця, походять до найбільш раннього періоду. То були індивідуальні роботи з малим мірилом. На жаль, пізніші концепції, здебільшого, залишилися в планах або їхня реалізація тривала кілька десятків років. Атласи великих і середніх мірил, розроблені в індивідуальному порядку, залишилися тільки виключно на етапі концепції — через величезний об'єм запланованої роботи і час, потрібний на її реалізацію. Робота над ними просто переростала можливості однієї людини. Атласи, які розроблялися в колективах, також характеризувалися тривалим часом розробки або — що мало місце найчастіше — перманентними змінами концепції. Це відбувалося як через брак значущої одностайності, частих персональних змін на посаді головного наукового редактора, так і через недостатність ресурсів, спрямованих на розробку.

¹ Див.: *B. Konopska. Polskie atlasy historyczne — koncepcje i realizacje, Warszawa 1994.*

² *A. Brückner. Jana Potockiego prace i zasługi naukowe, Warszawa 1911, s. 46–47.*

³ *Atlas do J. Lelewela Badań Starożytności we względzie geografii (z 19 tablic złożony), w Wilnie i Warszawie 1818; Atlas do Historii i Geografii Starożytnéy podług planu Joachima Lelewela Członka wielu Towarzystw uczonych polecony do użycia Szkołom i Instytutom nauko: przez Kommissyę rządową Oświeceina [!] Publicz., Warszawa 1828; Géographie du moyen age, étudiée par Joachim Lelewel..., Bruxelles 1849.*

⁴ J. Lelewel. Dzieje starożytne. Od początku wieków starożytnych do początku wieku szóstego ery chrześcijańskiej, Wilno 1819; tenże, Atlas do Dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony Joachim Lelewel skreślił..., Warszawa 1829; tenże, Histoire de Pologne par Joachim Lelewel..., Paris 1844.

⁵ M.R. Nałęcz-Korzeniowska. Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny Polski przez..., Wilno 1832; A.H. Dufour, L. Chodźko. Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages. Dédié à Joachim Lelewel par..., Paris 1831.

⁶ S. Plater. Atlas historique de la Pologne accompagnée d'un tableau comparative des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle par le comte..., Posen 1827; той самий, Plans des sieges et batailles qui ont eu lieu en Pologne, pendant le XVII-eme et XVIII-eme siècle..., Posen 1828.

⁷ F. Bujak. W sprawie kartografii historycznej, w: «Studia geograficzno-historyczne», Kraków 1925, s. 483.

⁸ S. Smolka. O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski, w: Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę śmierci, Kraków 1881, s. 133–142.

⁹ A. Jabłonowski. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII-ty. Dział II-gi, Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej, 1904.

¹⁰ F. Bujak. W sprawie kartografii historycznej, «Kwartalnik Historyczny», R. 20, 1906, s. 483–491; W. Semkowicz. Atlas Historyczny Polski (projekt wydawnictwa), w: «Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski», z. 1, s. 1–16; S. Arnold. W sprawie Atlasu Historycznego Polski, tamże, s. 27–34.

¹¹ Co zrobił i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach, «Polska Zachodnia», R. 12, 1937, nr 118, s. 4.

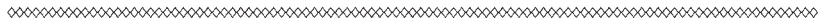
¹² B. Olszewicz. Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii, w: Potrzeby nauki polskiej o Śląsku, red. R. Lutman, Katowice 1936, s. 91–125.

¹³ S. Herbst. Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich. Projekt wydawnictwa, «Kwartalnik Historyczny», R. 58, 1950–1951, nr 1–2, s. 124.

¹⁴ В результаті цієї зміни запропоновано нову організацію роботи і, незалежно від поточного дослідження над мапою Плоцького воєводства, виконано верифікацію концепції атласу — прийнятих часових розрізів і територіального обсягу. Прийнято рішення про одночасну роботу над чотирма проміжками: друга половина XIII ст., XVI ст., кінець XVIII ст., XIX/XX ст. Однак на практиці всі зусилля спрямовані на проміжок XVI ст. і кінець XVIII ст.

¹⁵ Atlas Historyczny Polski. Śląsk w końcu XVIII wieku, T. 1, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976, T. 2, red. J. Janczak, Wrocław 1984.

¹⁶ T. 1. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku (2008); T. 2. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku (1993); T. 3. Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku (1966); T. 4. Wielkopolska (niewydany); T. 5. Województwa łączycykie i sieradzkie w drugiej połowie XVI wieku (1998);

Т. 6. Kujawy (не виданий); Т. 7. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (1973),
Т. 8. Podlasie (не виданий).

¹⁷ *J. Janczak*. Atlas dziejów Polski, «Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych», Т. 8, Wrocław 1981, s. 54–62.

¹⁸ Результатом робіт на той час є 312-сторінковий Атлас латинського костелу в Річ Посполиті в XVIII ст. Станіслава Літака, Люблін 2006.